

Wybrane aspekty opiniowania biegłych w postępowaniu karnym związanym z samobójstwem małoletniego

Marta Flis-Świeczkowska

Katedra Prawa Karnego Procesowego i Kryminalistyki
Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego

Jak wskazują statystyki, samobójstwo stanowi szeroki problem społeczny. W związku z tym jego rozwiązaniem powinni zająć się specjaliści z różnych dziedzin nauki, w tym również szeroko pojętego prawa karnego. Zainteresowanie organów procesu karnego samobójstwem – z uwagi na to, że nie stanowi ono przestępstwa – następuje dopiero w momencie, kiedy w związku z samobójstwem zachodzi uzasadnione podejrzenie, że zostało popełnione przestępstwo, a tym samym powstaje konieczność zweryfikowania, czy faktycznie doszło do samobójstwa czy też śmierć nastąpiła wskutek popełnienia przestępstwa. Z uwagi na specyfikę postępowania mającego na celu weryfikację, czy w istocie doszło do samobójstwa i jakie były jego przyczyny, częstokroć w tego typu sprawach niezbędne będzie zasięgnięcie opinii biegłych różnych specjalności. Niniejszy artykuł przedstawia wybrane aspekty opiniowania w sprawach związanych z samobójstwami, w szczególności przez biegłych specjalistów z zakresu badania pisma i psychologii. Poruszona problematyka została omówiona z uwzględnieniem sytuacji dzieci i młodzieży jako osób szczególnie narażonych na to autodestrukcyjne zachowanie, a jednocześnie stanowiących potencjalne ofiary przestępstw mogących skutkować popełnieniem samobójstwa.

SŁOWA KLUCZOWE:

SAMOBÓJSTWO, PROCES KARNY, BIEGŁY Z ZAKRESU BADANIA PISMA RĘCZNEGO, BIEGŁY PSYCHOLOG

UWAGI WSTĘPNE

Bazując na kryminalistycznej definicji zachowania suicydalnego sformułowanej przez Hołysta, poprzez samobójstwo należy rozumieć „świadome działanie na własne ciało bądź ważne dla jego funkcjonowania narządy za pomocą czynników zewnętrznych w celu przekroczenia granic wytrzymałości fizjologicznej organizmu lub możliwości adaptacji w zmienionych warunkach” (Hołyst, 2002, s. 33).

Jak wskazują dane statystyczne zamieszone na stronie Komendy Głównej Policji (KGP), liczba samobójstw popełnianych w Polsce jest ogromna. Należy podkreślić, że w 2017 r. odnotowano ogółem aż 11 139 zamachów samobójczych, przy czym 5276 osób w skutek targnięcia się na własne życie poniosło śmierć (KGP, 2017). Taka skala zjawiska skutkuje tym, że samobójstwo jest nieomal dwa razy częstszą przyczyną zgonu niż wypadek drogowy. Jak wskazują statystyki, liczba prób samobójczych zasadniczo zwiększa się z każdym rokiem, szczęśliwie jednak ich skuteczność maleje. Przykładowo, jak wskazuje w notatce informacyjnej GUS, w 2016 r. KGP odnotowała 9861 prób samobójczych, z czego 5405 zakończyło się zgonem (GUS, 2016), przy czym w 2013 r. liczba prób samobójczych wyniosła 8575, z czego 6101 zakończyło się zgonem (KGP, 2016).

Jeszcze bardziej niepokojące jest to, że również wśród młodzieży (13–18 lat) i dzieci (7–12 lat) liczba zachowań suicydalnych utrzymuje się na wysokim poziomie. W 2014 r. KGP odnotowała aż 442 próby samobójcze podjęte przez osoby w wieku 7–18 lat, przy czym aż w 127 przypadkach były to próby zakończone zgonem. Tak duża liczba zakończonych zgonem prób samobójczych podejmowanych przez dzieci i młodzież poniżej 19 r.ż. spowodowała, że w badaniu przeprowadzonym przez Eurostat w 2014 r. Polska zajmowała niechlubne, drugie miejsce w Europie pod względem liczby zgonów spowodowanych samobójstwem (FDDS, 2017). Należy odnotować, że w tym samym przedziale wiekowym w ubiegłym roku odnotowano 475 prób samobójczych, przy czym aż 103 z nich zakończyły się zgonem (KGP, 2017). Warto podkreślić także to, że rzeczywista liczba zamachów samobójczych jest trudna do precyzyjnego określenia przede wszystkim ze względu na ukrywanie tego typu zachowań przez osoby podejmujące próby samobójcze oraz ich bliskich (Sulska, Sumiła, 2006).

Przedstawione pokrótce dane statystyczne dotyczące zjawiska suicydalnego niewątpliwie wskazują, że kwestię samobójstwa, w tym przede wszystkim samobójstw popełnianych przez dzieci i młodzież, należy uznać za poważny problem społeczny, którego rozwiązaniem powinni zająć się specjaliści z różnych dziedzin nauki, w tym również szeroko pojętego prawa karnego.

SAMOBÓJSTWO A PROCES KARNY

Z punktu widzenia prawa karnego samobójstwo nie jest przestępstwem (Hołyst, 1983; Tokarczyk, 2004), niemniej na wielu płaszczyznach stanowi ono przedmiot zainteresowania zarówno przedstawicieli doktryny szeroko pojętego prawa karnego, jak i organów procesu karnego. Zainteresowanie to wynika z jednej strony z tego, że aktualnie obowiązujący Kodeks karny (kk) przewiduje penalizację przestępstw powiązanych z samobójstwem. Są to przestępstwa:

1. tzw. namowy do samobójstwa – art. 151 kk;
2. uporczywego nękania w trybie kwalifikowanym określonym w art. 190a § 3 kk, na skutek którego dochodzi do targnięcia się pokrzywdzonego na własne życie;
3. znęcania się w typie kwalifikowanym określonym w art. 207 § 3 kk, wskutek którego dochodzi do targnięcia się pokrzywdzonego na własne życie;
4. znęcania się nad podwładnym w typie kwalifikowanym określonym w art. 352 § 3 kk, na skutek którego dochodzi do targnięcia się pokrzywdzonego na własne życie.

Spenalizowanie ww. czynów wynika przede wszystkim z tego, że zachowanie suicydalne może być konsekwencją różnych czynników, w tym także noszących znamiona przestępstwa. Może bowiem zachodzić związek przyczynowy (zależność) między samobójstwem (próbą samobójczą) a możliwością popełnienia przestępstwa. Mając na uwadze powyższe, określenie przyczyny podjęcia decyzji o samobójstwie należy uznać za niezwykle istotne, przy czym niejednokrotnie trudne, a tym samym wymagające specjalistycznej wiedzy, co w toku postępowania karnego wskazuje na konieczność zasięgnięcia pomocy biegłego (art. 193 § 1 Kodeksu postępowania karnego [kpk]).

Wydaje się również, że i inne przestępstwa, a raczej skutki, jakie ich popełnienie wywiera na psychikę pokrzywdzonego, mogą stanowić bezpośrednią przyczynę podjęcia decyzji o targnięciu się na własne życie. Decyzja taka może być spowodowana tym, że pokrzywdzony, a szczególnie pokrzywdzony będący dzieckiem, nie będzie sobie radził z obciążeniem wynikającym z pokrzywdzenia przestępstwem, gdyż będzie stanowić ono dla niego traumę. Mam tu na myśli m.in. takie przestępstwa jak uszkodzenie ciała (art. 156 i 157 kk), pozbawienie wolności – w tym połączone ze szczególnym udręczeniem (art. 189 § 1, 2a i 3 kk), handel ludźmi, który może przybierać różnorakie formy działania sprawcy wykorzystującego osobę pokrzywdzoną (art. 189a § 1 kk w związku z art. 115 § 22 kk), groźba karalna (art. 190 § 1 kk), zmuszanie do określonego zachowania (art. 191a kk), rozbój – w tym w typie

kwalifikowanym (art. 280 § 1 i 2 kk), czy wreszcie wiele przestępstw przeciwko wolności seksualnej i obyczajności, jak choćby zgwałcenie, doprowadzenie do tzw. innej czynności seksualnej (art. 197 § 1–3 kk) oraz inne formy wykorzystania seksualnego małoletniego (art. 200 § 1–5 kk). Jak wskazują dane statystyczne zgromadzone przez KGP, w 2017 r. przyczyną popełnienia samobójstwa zakończonego zgonem w 285 przypadkach były nieporozumienia rodzinne lub przemoc w rodzinie, zaś w dwóch – *mobbing*, *cybermobbing* oraz znęcanie (KGP, 2017). Ponadto wskazuje się, że do czynników, które bezspornie wpływają na decyzje dzieci i młodzieży o samobójstwie, zalicza się maltretowanie fizyczne, przemoc w rodzinie oraz wykorzystanie seksualne (Pietkiewicz 1999).

Z drugiej zaś strony zainteresowanie doktryny oraz organów procesu karnego tematyką samobójstwa jest prostą konsekwencją nałożenia na organy postępowania przygotowawczego – w związku z treścią art. 209 § 1 kpk – obowiązku przeprowadzenia oględzin i otwarcia zwłok, w przypadku tzw. śmierci gwałtownej (Hołyst, 1977; Marcinkowski, 1993), jeżeli zachodzi podejrzenie przestępnego spowodowania śmierci. Przeprowadzenie ww. czynności procesowych samodzielnie przez organ nie jest możliwe, bowiem, jak wynika z treści art. 209 § 2, 3 i 4 kpk, ich przeprowadzenie nie jest możliwe bez udziału biegłego. Do zarządzenia omawianych czynności wystarczające jest zaś istnienie okoliczności, które mogłyby wskazywać na przyczynienie się osób trzecich do wystąpienia skutku śmiertelnego u danej osoby.

Mając to na uwadze, wydaje się, że organy postępowania przygotowawczego w przypadku każdego samobójstwa (lub próby jego popełnienia) powinny ze szczególną dokładnością przyjrzeć się jego przyczynom w celu ustalenia związku między jego (jej) popełnieniem a działaniem osób trzecich. Wydaje się jednak, że szczególnie wnikliwie powinny być potraktowane te przypadki, które dotyczą samobójstwa popełnionego przez dziecko lub nastolatka. Należy bowiem pamiętać, że osoby te z uwagi na okres rozwojowy, w jakim się znajdują, w zdecydowanie większym stopniu niż osoby dorosłe są podatne na sugestie innych osób, w szczególności tych, którym ufają bądź pod których wpływem pozostają. Ponadto osoby młode niejednokrotnie w sposób bardziej emocjonalny reagują w niektórych sytuacjach czy też odbierają lub tłumaczą zachowanie innych osób, w związku z czym nawet drobne problemy osiągają niewyobrażalną rangę, a ich rozwiązanie jest w mniemaniu dziecka niemożliwe. W związku z czym do częstych przyczyn samobójstw wśród dzieci można zaliczyć problemy w środowisku rodzinnym (w tym wygórowane wymagania rodziców) czy *mobbing* szkolny (ze strony uczniów oraz nauczycieli).

Z uwagi jednak na to, że samobójstwo w polskim procesie karnym nie stanowi samoistnej przyczyny wszczęcia postępowania przygotowawczego, jak również

– na co wskazano wyżej – nie stanowi w prawie polskim przestępstwa, postępowanie przygotowawcze zgodnie z treścią art. 303 kpk będzie mogło być wszczęte wyłącznie w sytuacji, w której w związku z jego popełnieniem zajdzie uzasadnione podejrzenie popełnienia przestępstwa, przede wszystkim z art. 151, art. 190a § 3, art. 207 § 3 i art. 352 § 3 kk, bądź organy będą miały uzasadnione podejrzenie, by twierdzić, że przyczyną zgonu nie było samobójstwo.

Mając na uwadze powyższe, w postępowaniu przygotowawczym wszczętym w związku z samobójstwem organy postępowania przygotowawczego, podobnie jak w przypadku innych postępowań, będą dążyły przede wszystkim do tego, aby osiągnąć cele, o których mowa w art. 297 § 1 kpk. W związku z tym będą miały za zadanie:

1. ustalić, czy w związku z wykrytym samobójstwem został popełniony czyn zabroniony i czy stanowi on przestępstwo;
2. doprowadzić do wykrycia i w razie potrzeby ujęcia sprawy;
3. zebrać dane stosownie do art. 213 i 214 kpk;
4. wyjaśnić okoliczności sprawy;
5. zebrać, zabezpieczyć i w niezbędnym zakresie utrwalić dowody dla sądu (art. 297 § 5 kpk).

Nie ma wątpliwości, że dla osiągnięcia ww. celów w sytuacji, w której organy będą mieć do czynienia z potencjalnym samobójstwem, niejednokrotnie niezbędna będzie pomoc biegłych z zakresu różnych specjalności. Zgodnie bowiem z treścią art. 193 § 1 kpk w każdej sytuacji, w której stwierdzenie okoliczności mających istotne znaczenie dla rozstrzygnięcia sprawy wymaga wiadomości specjalnych, zasięga się opinii biegłego albo biegłych.

OPINIOWANIE BIEGŁYCH W PROCESIE KARNYM

Pojęcie wiadomości specjalnych jest nieostre i przez to bardzo pojemne. Wskazuje się, że wiadomości specjalne obejmują takie wiadomości faktyczne czy praktyczne, które wykraczają poza przeciętne umiejętności czy wiedzę (Zabłocki, Stefański, Gostyński, 2003). To wiedza, jakiej nie posiada z racji wykształcenia organ, jak również nie wynika ona z doświadczenia życiowego przeciętnego człowieka. W związku z tym do roli biegłego powołane mogą być osoby, które posiadają specjalistyczne wykształcenie (np. z zakresu psychiatrii). Należy jednak pamiętać, że o kwalifikacjach do pełnienia funkcji biegłego nie decyduje dyplom, lecz posiadanie rzeczywistej specjalistycznej wiedzy, co potwierdza również treść art. 195 kpk, z którego wynika,

że do pełnienia czynności biegłego może być powołana każda osoba, o której wiadomo, że ma odpowiednią wiedzę w tej dziedzinie (Waltoś, Hofmański, 2016).

W przypadku śmierci gwałtownej ustalenie okoliczności śmierci i rozstrzygnięcie przyczyn zejścia śmiertelnego uznać należy za podstawowe zadanie organów ścigania. Jak wskazuje jednak doświadczenie, realizacja powyższych celów nie zawsze będzie należała do zadań prostych, w związku z czym niejednokrotnie organy ścigania będą musiały wspomóc się współpracą z biegłym, a nawet – w zależności od sprawy – biegłymi różnych specjalności na różnych etapach postępowania. W postępowaniach dotyczących samobójstwa można zasadniczo wyodrębnić dwa stadia postępowania. Pierwsze obejmuje ujawnienie i utrwalenie śladów na miejscu zdarzenia. W drugiej fazie postępowania chodzi zaś zasadniczo o dokonanie wszechstronnych ustaleń dotyczących osoby ofiary, okoliczności jej śmierci oraz motywów samobójczego zamachu. Należy podkreślić, że postępowanie organów w przypadku zarówno śmierci dziecka, jak i dorosłego jest tożsame.

W ramach pierwszego stadium przeprowadzane są oględziny miejsca zdarzenia, których dokonuje ich zespół oględzinowy, przy czym zgodnie z treścią art. 209 § 2 i 4 kpk czynności takie jak oględziny i otwarcie zwłok powinny odbyć się przy udziale biegłego lekarza. Jeżeli w oględzinach zwłok na miejscu zdarzenia nie może wziąć udziału specjalista z zakresu medycyny sądowej, to lekarz biorący udział w oględzinach powinien opisać w protokole obrażenia ciała, uszkodzenia odzieży i zmiany pośmiertne, a zwłaszcza plamy i stężenie pośmiertne oraz ciepłotę ciała, gdyż może się to okazać pomocne w ocenie czasu śmierci. W uzasadnionych przypadkach – gdy do prawidłowego przeprowadzenia oględzin niezbędne są wiadomości specjalne, np. z szczegółowych działów kryminalistyki – czynności oględzinowe powinny być prowadzone z udziałem biegłego lub zespołu biegłych (Marcinkowski, 1982).

Z uwagi na to, że oględziny dostarczają istotnych i niejednokrotnie bezpośrednich wiadomości o przestępstwie, należy przyjąć, że stanowią one bardzo ważną, jeśli nie najważniejszą czynność procesowo-kryminalistyczną. Zasadniczym celem oględzin jest odnalezienie odpowiedzi na siedem podstawowych pytań sformułowanych przez Grossa i powszechnie akceptowanych przez środowisko kryminalistyków:

1. *quis?* – kto?;
2. *quid?* – co?;
3. *ubi?* – gdzie?;
4. *quibus auxibus?* – za pomocą czego?;
5. *cur?* – dlaczego?;
6. *quomodo?* – w jaki sposób?;
7. *quando?* – kiedy? (Hołyst 2000).

W przypadku śmierci gwałtownej organy przede wszystkim poszukują jednak odpowiedzi na pytanie, czy zgon jest wynikiem nieszczęśliwego wypadku, skutkiem działania innej osoby czy też możliwe jest przyjęcie wersji samobójstwa. W trakcie oględzin zabezpiecza się również ślady do badań laboratoryjnych, medyczo-sądowych oraz innych, których przeprowadzenie będzie spoczywało w rękach wyznaczonych biegłych.

Jeżeli natomiast chodzi o kwestię oględzin samych zwłok, to należy wskazać, że wyróżniamy oględziny ogólne zewnętrzne, które przeprowadzane są na miejscu zdarzenia, i oględziny szczegółowe zewnętrzne i wewnętrzne, których dokonuje się w zakładzie medycyny sądowej. Przeprowadzenie oględzin ogólnych zewnętrznych należy uznać za niezwykle istotne, bowiem każde działanie przestępcze pozostawia na miejscu zdarzenia i ciele ofiary ślady, które stanowią niezastąpione źródło informacji o przestępstwie i przestępcy (Hołyst, 1993), a z upływem czasu mogą ulec zniekształceniu, a nawet zniszczeniu. Istotny jest również czas oględzin zwłok, gdyż ich jak najwcześniejsze przeprowadzenie jest wskazane przede wszystkim z uwagi na to, że pozwalają na jak najbardziej precyzyjne określenie czasu śmierci. W ramach oględzin ogólnych zewnętrznych wyróżnić można dwie fazy – badania lekarskie i badania kryminalistyczne. Jeżeli chodzi o pierwszą fazę, to wykonywana jest ona przez lekarza. Celem badań lekarskich jest zarówno stwierdzenie zgonu, przybliżonego czasu śmierci, jak i ustalenie przyczyny oraz mechanizmu powstania obrażeń (Witkowska, 2013). Informacje te są pomocne w ustaleniu charakteru zdarzenia i dają organom obraz tego, jakie czynności powinny być podjęte w następnej kolejności. Natomiast badania kryminalistyczne, które przeprowadzane są przez zespół oględzinowy złożony z policjantów komórki dochodzeniowo-śledczej, laboratorium kryminalistycznego lub techniki kryminalistycznej, wspomaganych w miarę potrzeby przez biegłych, sprowadzają się w zasadzie do ujawnienia i zabezpieczenia śladów biologicznych, daktyloskopii zwłok, jak również analizy usytuowania i ułożenia ciała (Czeczot, Tomaszewski, 1996).

Z kolei oględziny szczegółowe są najczęściej przeprowadzane w zakładach medycyny sądowej. Badanie to musi być wykonane niezwykle starannie, bowiem pochopne odstępianie od badań dodatkowych (np. serologicznych) lub niedokładne zaprotokołowanie spostrzeżeń może pociągać za sobą negatywne skutki dla dalszych losów postępowania, w szczególności utrudniać poczynienie prawidłowych ustaleń faktycznych. Oględziny szczegółowe, podobnie jak badania ogólne, mają na celu ustalenie przyczyny zgonu i rodzaju śmierci oraz zjawisk i objawów wskazujących, czy w związku ze śmiercią nie zostało popełnione przestępstwo (Marcinkowski, 1982). Sam sposób przeprowadzenia oględzin i sekcji zwłok jest zasadniczo analogiczny do

metod przeprowadzania sekcji zwłok w anatomii patologicznej. Istotną różnicę stanowi jednak konieczność zbadania przez lekarza medycyny sądowej również odzieży zmarłego oraz zabezpieczenia jej do dalszych badań, bowiem na odzieży denata mogą być ślady mające znaczenie dla wyjaśnienia okoliczności śmierci, zaś w kieszeniach może znajdować się np. list pożegnalny wyjaśniający wszelkie okoliczności zdarzenia. Sama sekcja zwłok odbywa się zgodnie z przyjętymi w medycynie sądowej zasadami i w określonej kolejności, a od jej wyniku zależy zazwyczaj wszczęcie lub odmowa wszczęcia postępowania karnego.

Z punktu widzenia prawa karnego również druga faza postępowania dotyczącego samobójstwa jest niezwykle istotna, szczególnie jeżeli chodzi o ustalenie motywów zamachu samobójczego, gdyż poczynione ustalenia mogą bezpośrednio skutkować wykryciem przestępstwa popełnionego w związku z samobójstwem.

Organy postępowania przygotowawczego, chcąc ustalić przyczyny, które doprowadziły do zamachu samobójczego, mogą posiłkować się pomocą biegłych wielu specjalności w zależności przede wszystkim od sposobu popełnienia samobójstwa, przy czym w niniejszym opracowaniu, z uwagi na jego ograniczoną objętość, chciałabym przybliżyć wyłącznie kwestię sporządzania opinii przez biegłego psychologa oraz przez biegłego z zakresu badania pisma ręcznego.

Jak wskazuje się w piśmiennictwie, biegłych psychologów w sprawach dotyczących samobójstw powołuje się w dwóch przypadkach – gdy istnieje wątpliwość, czy śmierć nastąpiła w wyniku samobójstwa czy też zabójstwa, oraz w przypadku, gdy nie ma wątpliwości, że śmierć była wynikiem samobójstwa, jednak nie można wykluczyć, że do takiej decyzji przyczyniły się inne osoby (Jaśkiewicz-Obydzińska, Kowantez, 1992). „Nie bez powodu w literaturze anglojęzycznej działania psychologa w tym zakresie nazywa się «autopsją psychologiczną»” (Jaśkiewicz-Obydzińska, Wach, 2013). Przedmiotem ekspertyzy w tego typu sytuacjach jest stan psychologiczny osoby zmarłej, dlatego też ekspertyza powinna zmierzać do ustalenia osobowościowych i sytuacyjnych przyczyn śmierci, z uwzględnieniem wpływu, jaki odegrały czynniki zewnętrzne.

Opracowanie ekspertyzy psychologicznej dotyczącej ewentualnych przyczyn samobójstwa wymaga od biegłego zebrania licznych danych dotyczących sylwetki psychologicznej osoby zmarłej i historii jej życia ze szczególnym uwzględnieniem ostatniego okresu przed śmiercią. Z uwagi na to, że organy postępowania przygotowawczego dysponują wyłącznie materiałem zebrany w aktach sprawy, informacje, jakie psycholog otrzymuje, są bardzo ograniczone, gdyż zawierają najczęściej wyłącznie dane dotyczące okoliczności śmierci, zeznania świadków oraz w sytuacji, gdy został sporządzony list pożegnalny, treść tego listu, co niejednokrotnie uznać

należy za niewystarczające do sporządzenia opinii. Dlatego też, za zgodą organów prowadzących postępowanie, biegły ma możliwość przeprowadzenia wywiadów psychologicznych z posiadającymi – jego zdaniem – istotne informacje osobami. Szczególne znaczenie z punktu widzenia biegłego psychologa należy przypisać również pozyskanej przez organy dokumentacji dotyczącej stanu zdrowia fizycznego i psychicznego osoby zmarłej. W celu wydania opinii biegły może również zapoznać się z tzw. wytworami, czyli materiałami pochodzącymi z ręki osoby, której sylwetkę się odtwarza. Mogą nimi być w szczególności notatki, pamiętniki czy zdjęcia osoby zmarłej. Wydaje się, że w przypadku dzieci i młodzieży niezastąpionym źródłem informacji będą również zeszyty czy korespondencja sporządzana podczas zajęć lekcyjnych. W dobie wszechobecnego postępu technologicznego bogatym źródłem wiedzy o osobie zmarłej może stać się jej komputer lub telefon – „zawierające nie tylko tworzone przez nią dokumenty tekstowe, lecz także informacje o rodzaju i charakterze nawiązywanych kontaktów, uczestnictwie w określonych forach dyskusyjnych, podejmowaniu wątków tematycznych, sposobie prezentowania się w portalach społecznościowych, a także o najczęściej przeglądanych stronach internetowych” (Jaśkiewicz-Obydzińska, Wach, 2013). Zapoznanie się i przeanalizowanie przez biegłego tak obszernie zebranego materiału pozwala na dokonanie analizy stanu emocjonalnego oraz sposobu przeżywania relacji z otoczeniem w odmiennych sytuacjach.

Sporządzanie opinii przez biegłego, jak również jej treść, można podzielić na kilka etapów. Pierwszym będzie odtworzenie sylwetki osoby nieżyjącej oraz jej sytuacji życiowej, bowiem w ustaleniu tego, czy dana osoba była objęta ryzykiem suicydalnym, duże znaczenie ma przede wszystkim ocena sfery emocjonalnej tej osoby, jej odporności na stres i umiejętności kontroli emocji (Jaśkiewicz-Obydzińska, Wach, 2013). Za kolejny ważny element uznać należy ocenę samodzielności i dojrzałości w podejmowaniu decyzji, trwałości związków emocjonalnych, samodzielności oraz dojrzałości w rozwiązywaniu sytuacji trudnych, odporności na stres i stabilności samooceny. Jest to szczególnie istotne, gdyż jako jedną z głównych przyczyn podwyższenia ryzyka zachowania autodestrukcyjnego wskazuje się brak dojrzałości emocjonalnej i społecznej oraz niestabilność w zakresie samooceny i poczucia własnej wartości, co wpływa zasadniczo na zwiększenie ryzyka zachowań autodestrukcyjnych w okresie dorastania (Jaśkiewicz-Obydzińska, Kowantez, 1992; Jaśkiewicz-Obydzińska, Wach, 2013).

Kolejny obszar, jaki biegły powinien wziąć pod uwagę, to relacje społeczne zmarłego, czyli to, jak funkcjonował w rodzinie, pracy czy szkole. Czy wdawał się w konflikty i czy radził sobie z ich rozwiązywaniem. Za szczególnie istotne należy uznać informacje dotyczące tego, jak przedstawiała się sytuacja danej osoby w środowisku rodzinnym, często bowiem sytuacja rodzinna stanowi podstawę zachowania

autodestrukcyjnego. Wbrew pozorom samobójstwa popełniają nie tylko dzieci z tzw. rodzin patologicznych, w których obecne są na co dzień agresja i przemoc. Niejednokrotnie nadmierna koncentracja rodziców na dziecku, przypisywanie mu szczególnych zdolności i uprawnień, oczekiwanie sukcesów w każdej podejmowanej przez niego aktywności, prowadzi do zachowań autodestrukcyjnych, bowiem często trudno jest takim oczekiwaniom sprostać. Podobnie negatywnie na psychikę dziecka wpływa niedostrzeganie jego potencjalnych możliwości, traktowanie go jak słabego i niezaradnego. Należy podkreślić, że szczególnie wnikliwego badania wymaga okres bezpośrednio poprzedzający śmierć, jak również okoliczności, jakie jej towarzyszyły.

Następnym krokiem, jaki będzie podejmował biegły psycholog, jest ustalenie, jak wyglądało życie osoby tuż przed jej śmiercią, w celu określenia cech syndromu presuicydialnego, czyli wszelkich oznak mogących wskazywać na przeżywanie negatywnych emocji (Jaśkiewicz-Obydzińska, Wach, 2013).

Ostatnim etapem sporządzenia opinii będzie przedstawienie przez biegłego wniosków końcowych, gdzie „należy podać diagnozę sytuacji psychologicznej osoby zmarłej, uwzględniając rolę otoczenia w podjęciu decyzji o samobójstwie. Diagnoza ta powinna ujmować związek warunków zewnętrznych i osobowości zmarłego, wyjaśniać mechanizmy psychologiczne leżące u podstaw określonych reakcji i zachowań, a w konsekwencji doprowadzić do ustalenia motywów samobójstwa” (Jaśkiewicz-Obydzińska, Kowantez, 1992, s. 73).

Okolo 25% samobójców pozostawia listy, notatki, oświadczenia w różnej formie i o różnej treści, które niezaprzeczalnie stanowią ważne źródło informacji dla organów ścigania (Hołyst, 2002). Przynajmniej sama treść listu może wskazywać na przyczynę motywującą samobójcę do podjęcia tego desperackiego kroku, a nawet wskazywać osoby, których zachowanie przyczyniło się do podjęcia decyzji o samobójstwie. Należy jednak pamiętać, że w listach samobójców znajduje się zawsze subiektywna ocena zdarzeń czy relacji z innymi osobami. List może mieć także na celu wprowadzenie w błąd otoczenia czy organów ścigania (Kała, Wilk, Wójcikiewicz, 2017). Z innej zaś strony sam list – pismo jakim został sporządzony czy też użyty materiał piśmienniczy – może pomóc organom postępowania w uzyskaniu odpowiedzi na pytanie, czy faktycznie w danej sprawie mają do czynienia z samobójstwem czy może jednak doprowadzeniem do targnięcia się na życie lub też z zabójstwem. Dlatego też każdorazowo listy pożegnalne powinny być poddawane wnikliwym badaniom, w tym przede wszystkim ekspertyzie porównawczej.

Jak wynika z analizy przeprowadzonej przez Hołysta (2002) na podstawie 130 listów pożegnalnych, przyczyny leżące u podstaw samobójstw są zróżnicowane. Wydaje się, że najczęstszym czynnikiem suicydogennym w przypadku dzieci

i młodzieży, choć nie tylko, będą nieprawidłowości w funkcjonowaniu środowiska rodzinnego (Hołyst, 2012; Załęski, 1992). Nie oznacza to jednak, że samobójstwa popełniają wyłącznie dzieci z tzw. rodzin patologicznych, dysfunkcyjnych czy niepełnych. Jak wspomniano wyżej, nie można pomijać tego, że niejednokrotnie samobójstwa popełniają dzieci z rodzin niepatologicznych, gdzie jednak występuje rygoryzm i stawiane są wysokie wymagania wobec dziecka. Wydaje się, że aktualnie częstym problemem, z którym muszą zmierzać się rodziny, jest wszechobecny brak czasu, wynikający z tego, iż rodzice, chcąc zapewnić swoim dzieciom lepszy byt, poświęcają coraz więcej czasu na pracę zawodową, co niejednokrotnie negatywnie rzutuje na rozwój emocjonalny dzieci i osłabia więzi rodzinne. Co interesujące, w badaniach Kielan i in. (2017) wskazano, że według respondentów najbardziej suicydogennym czynnikiem związanym z rodziną był brak zrozumienia przez rodziców.

Hołyst (2002) przytacza przykłady analizy listów dzieci samobójców, które wskazują na taką przyczynę:

13-letnia Anna była zawsze wzorową uczennicą. Pewnego dnia klasa dziewczynki postanowiła uciec z lekcji. Pod presją kolegów Ania również zgodziła się iść na wagar, jednakże bała się konsekwencji swojego zachowania, a zwłaszcza reakcji swoich rygorystycznych rodziców. Po napisaniu listu pożegnalnego zażyła dużą dawkę tabletek nasennych.

Wydaje się, że kolejną najczęstszą przyczyną podjęcia decyzji o samobójstwie jest sytuacja panująca w szkole. Jest to bowiem drugie, obok domu rodzinnego, miejsce, gdzie młode osoby spędzają większość dnia. Jeżeli atmosfera w szkole, relacje z nauczycielami bądź kolegami układają się niepoprawnie, a wręcz czasami wrogo, to mogą one doprowadzać do podjęcia próby samobójczej. W badaniach przeprowadzonych przez Kielan i in. (2017) respondenci wskazywali najczęściej, że sytuacją związaną ze szkołą, która w największym stopniu może przyczynić się do powstania myśli samobójczych, jest konflikt z rówieśnikami.

Od najmłodszych lat rodzice byli wspianali. Dbali o mnie, uczyli mnie samodzielności. W późniejszym okresie, jak zaczęłam chodzić do szkoły, chciałam się jakoś odwdziżyć za to, co dla mnie robili. A wiedziałam, że niczym innym tylko nauką. Bardzo lubiłam się uczyć, a więc szkoła szła mi łatwo. Moja mama nawet nie wiedziała, kiedy się uczę. Dopiero w połowie klasy szóstej zaczęłam przestawać się uczyć. Moja mama zaczęła się mnie pytać: Dlaczego? A w klasie między dziewczynami pokłóciłyśmy się, a one odwróciły się ode mnie wszystkie. Pisały obrzydliwe listy, wyzywały. [...]

Zdenerwowałam moich rodziców, i siebie, że Oni musieli się położyć, a ja nie wiem nawet co mi odbiło, wzięłam jakieś trzy tabletki. Nie wiem, jak się poznali, bo ja najnormalniej w świecie położyłam się spać, a Oni wezwali karetkę. Wiem, że jak wrócę do domu, to ich przeproszę za to co zrobiłam, może mi przebaczą.

(Hołyst, 1994, s. 64–65).

Co istotne z punktu widzenia procesu karnego – poza określeniem motywu, który kierował samobójcą – analiza listu pożegnalnego powinna doprowadzić do ustalenia, czy był on z całą pewnością sporządzony przez osobę zmarłą czy może w jego napisaniu mogła brać udział osoba trzecia, która chciała wpłynąć na uprawdopodobnienie wersji samobójstwa. Jak wskazuje się w piśmiennictwie, list pożegnalny może być napisany:

1. przez samego samobójcę;
2. częściowo przez samobójcę, częściowo przez inną osobę;
3. w przypadku samobójstwa zbiorowego przez więcej osób;
4. przez inne osoby w dobrej wierze na prośbę samobójcy;
5. przez inne osoby wbrew woli samobójcy;
6. w drodze przymusu psychicznego;
7. w drodze przymusu fizycznego (Wójcik, 1963).

Badanie listu pożegnalnego należy jednak uznać za zadanie skomplikowane, gdyż pismo samobójcy może zawierać liczne zmiany w stosunku do swojego typowego obrazu. Zmiany dotyczące semantyki, struktury języka i grafizmu wywołane są najczęściej takimi czynnikami, jak napięcie emocjonalne, pośpiech, zastosowanie nietypowego środka pisarskiego, wpływ alkoholu czy środków odurzających, bowiem pismo jest ściśle związane z funkcjonowaniem centralnego układu nerwowego. Wygląd pisma (mowy pisanej) zależy od dyspozycji fizycznej i psychicznej człowieka (Grzeszczyk, Grzeszczyk-Kiliańska, 2003). W związku z tym w toku badań listów wyróżnia się następujące cechy zniekształcające obraz pisma: uproszczona grafika, wydłużone elementy podlinijne, zmienny kąt nachylenia osi liter, zwiększenie odchylenia od linii poziomych (Widacki, Feluś, 1977; Wójcik, 1963).

Badaniem listu zajmuje się biegły z zakresu badania pisma ręcznego. Badania dokonuje na podstawie materiału porównawczego zaczerpniętego z innych rękopisów denata. Niezwykle ważny jest odpowiedni dobór wzorów pisma, bowiem materiał porównawczy w ekspertyzie pisma ręcznego ma znaczenie pierwszorzędne (Feluś, 2001). Wskazuje się, że najlepszym materiałem porównawczym będzie taki, który został sporządzony w identycznych warunkach wewnętrznych i zewnętrznych, jak

materiał, który podlega badaniu. Niestety, niejednokrotnie pozyskanie takiego materiału stanowi problem (Feluś, 2001), w związku z czym gromadząc materiał do badań porównawczych, bierze się głównie pod uwagę podobieństwo w zakresie przeznaczenia dokumentów, rodzaj pisma, podłoże oraz użyte środki piśmiennicze. Należy także podkreślić, że charakterystyczne zmiany pisma ręcznego zachodzą do ok. 18–20 r.ż., w związku z czym, jeżeli list został sporządzony przez samobójcę w wieku 17 lat, to wzory pisma powinny też pochodzić z tego okresu, bowiem w tym przypadku nawet roczna różnica między datą sporządzenia pisma służącego za wzór i datą napisania listu może powodować trudności identyfikacyjne (Wójcik, 1963).

Jak wskazuje Wójcik (1963), przebieg badań identyfikacyjnych listów samobójców podzielić można na trzy etapy.

W pierwszym z nich następuje ocena zespołów cech pisma – ekspert odróżnia odchylenia pisma ręcznego samobójcy będące skutkiem napięcia emocjonalnego od cech stanowiących następstwo innych okoliczności. Dokładna analiza może być dokonana wyłącznie wtedy, gdy biegły posiada obszerny materiał porównawczy i sprawdzone dane co do stanu psychicznego i fizycznego samobójcy z okresu co najmniej 2 lat. Wyraźniejsze odchylenia w formach graficznych obserwuje się u osób młodych, w wieku do 20 lat, oraz u osób w wieku powyżej 50 lat. Jak się wskazuje (Bieczyski, 1962; Wójcik, 1963), w pismach pożegnalnych młodych samobójców można zaobserwować elementy emocji odzwierciedlające się w szybszym pisaniu.

Analiza listu pożegnalnego zawierającego krótki tekst musi być przeprowadzona szczególnie dokładnie, gdyż im krótszy tekst, tym łatwiejsze jest naśladowanie pisma drugiej osoby w celu upozorowania samobójstwa. Wskazuje się bowiem, że cechą umożliwiającą wysnuć przypuszczenia o chęci zamaskowania pisma jest jego niejednorodność w jednym dokumencie, przejawiająca się m.in. w budowie niektórych liter, odstępach między wierszami, nieregularnym drzeniu niektórych liter oraz retuszu liter (Czeczot, Tomaszewski, 1996).

Drugi etap szczegółowych badań pisma samobójców polega na ustaleniu, czy list pożegnalny nie jest efektem naśladowania autentycznego pisma denata. Z kolei trzeci etap obejmuje badania porównawcze pisma w liście pożegnalnym z uzyskanymi wzorami pisma samobójcy.

W sytuacji, w której autentyczność listu nie pozostawia żadnych wątpliwości, opinia biegłego stanowi podstawę do przyjęcia przez organy ścigania, że doszło do samobójstwa. Ustalenie, że list został napisany przez osobę trzecią, wskazuje jednak na upozorowanie samobójstwa.

Oprócz badań samego pisma w ramach sporządzania ekspertyzy przeprowadza się również badania z zastosowaniem różnych metod (Kała, Wilk, Wójcikiewicz, 2017)

służące ustaleniu rodzaju papieru, środka pisarskiego użytego do sporządzenia pisma (Kegel, 1973), określające wiek pisma oraz kolejność nakreślenia krzyżujących się linii. Należy jednak podkreślić, że badanie dokumentów pod kątem oceny czasu ich powstania, jak również chronologii zapisów, mimo stale zwiększających się możliwości badawczych, nadal uznawane jest za niezwykle trudny obszar ekspertyzy pismopoznawczej (Goc, Miron, 2014). Trudność wynika przede wszystkim z tego, że otrzymane wyniki, mimo wykorzystywania różnych metod badawczych, nie pozwalają na jednoznaczne rozstrzygnięcia (Goc, Miron, 2014; Łuczak, Krawczyk, 2002), bowiem nie istnieją jeszcze metody badawcze, które umożliwiałyby jednoznaczne i precyzyjne ustalenie czasu sporządzenia dokumentu (Kała, Wilk, Wójcikiewicz, 2017).

Kończąc, należy podkreślić, że list pożegnalny może stanowić istotne źródło wiedzy o mechanizmie podejmowania decyzji również dla biegłego psychologa sporządzającego opinię, dla którego ważny będzie nie tylko komunikat zawarty w liście określający motyw decyzji czy wskazujący na osoby, które samobójca obwinia za swój niekorzystny stan. Biegły psycholog poddaje też analizie formę listu, na której podstawie można ocenić stan emocjonalny autora w chwili sporządzania zapisu oraz to, czy jego decyzja była spontaniczna czy raczej była znacznie wcześniej zaplanowana (Jaśkiewicz-Obydzińska, Wach, 2013).

ZAKOŃCZENIE

Tytułem podsumowania należy wskazać, że w sytuacji, gdy samobójstwo staje się przedmiotem zainteresowania organów prowadzących postępowanie karne, pozyskanie prawdziwych ustaleń faktycznych jest w większości przypadków możliwe wyłącznie dzięki zasięgnięciu dowodu z opinii biegłych. Badanie przyczyn i przebiegu zdarzenia niejednokrotnie wymaga pomocy ze strony biegłych różnych specjalności. Jeśli dodatkowo mamy do czynienia z samobójstwem (lub próbą samobójczą) dokonany przez osobę małoletnią, wskazane byłoby, by w charakterze biegłych powoływane były osoby o odpowiedniej wiedzy i doświadczeniu zawodowym, pozwalających na wydanie opinii uwzględniającej specyfikę aktów samobójczych dokonywanych przez dzieci lub młodzież. Uwzględniając zaś, jak liczne są przypadki zachowań suicydalnych wśród dzieci i młodzieży (KGP, 2017) oraz jakie są przyczyny tych zachowań, doświadczenie biegłych, jak również analiza sporządzanych przez nich opinii winny być wykorzystane przez teoretyków i praktyków szeroko pojętego prawa karnego z udziałem kryminologów, pedagogów, psychologów i psychiatrów w celu stworzenia systemowych rozwiązań stanowiących realne wsparcie dla osób zagrożonych samobójstwem.

E-mail autorki: marta.flis@prawo.ug.edu.pl.

BIBLIOGRAFIA

- Bieczyski, S. (1962). Konflikt środowiskowy jako przyczyna zamachów samobójczych wśród nieletnich. *Służba MO*, 4–5.
- Czeczot, Z., Tomaszewski, T. (1996). *Kryminalistyka ogólna*. Toruń: Comer.
- Feluś, A. (2008). Pobranie materiału porównawczego do ekspertyzy pisma ręcznego. W: J. Błachut, M. Szewczyk, J. Wójcikiewicz (red.), *Nauka wobec przestępczości. Księga ku czci Profesora Tadeusza Hanauska* (s. 112). Kraków: Wydawnictwo Instytutu Ekspertyz Sądowych.
- Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę. (2017). *Dzieci się liczą. Raport o zagrożeniach bezpieczeństwa i rozwoju dzieci w Polsce*. Warszawa: Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę.
- Główny Urząd Statystyczny. (2016). *Zamachy samobójcze w 2016 r.* Pobrane z: https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5746/5/1/1/zamachy_samobojcze__w_2016_r.pdf.
- Goc, M., Miron, M. (2014). Badania wieku względnego dokumentów. Część I. Metody badań kolejności zapisów wykonanych różnymi technikami na podłożu papierowym – zagadnienia ogólne. *Problemy kryminalistyki*, 284, 2, 6.
- Grzeszczyk, C., Grzeszczyk-Kiliańska, E. (2003). Kontrowersje w podejmowaniu opinii w kryminalistycznych ekspertyzach pismoznawczych (pisma ręcznego i podpisów). *Problemy Współczesnej kryminalistyki*, VII, 29.
- Hołyst, B. (1977). Struktura i dynamika samobójstw w Polsce. *Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne*, 7.
- Hołyst, B. (1983). *Samobójstwo – przypadek czy konieczność*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Hołyst, B. (1993). *Kryminalistyka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hołyst, B. (1994). *Na granicy życia i śmierci*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Hołyst, B. (2000). *Kryminalistyka*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Hołyst, B. (2002). *Suicydologia*. Warszawa: LexisNexis.
- Hołyst, B. (2012). Motywacje samobójstw nieletnich. *Probacja*, 7, 21.
- Jaśkiewicz-Obydzińska, T., Kowantez, M. (1992). Samobójstwo jako przedmiot sądowej ekspertyzy psychologicznej. *Z zagadnień kryminalistyki*, 27, 70.
- Jaśkiewicz-Obydzińska, T., Wach, E. (2013). Psycholog w niespecyficznym roli: odtwarzanie sylwetki samobójcy. *Na Wokandzie*, 17. Pobrane z: <https://nawokandzie.ms.gov.pl/numer-17/dobre-praktyki-17/psycholog-w-niespecyficznym-roli-odtworzanie-sylwetki-samobojcy.html>.

- Kała, M., Wilk, D., Wójcikiewicz J. (red.). (2017). *Ekspertyza sądowa. Zagadnienia wybrane*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Kegel, Z. (1973). *Dowód z ekspertyzy pismoznawczej w polskim procesie karnym*. Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Kielan, A., Cieślak, I., Skonieczna, J., Olejniczak, D., Jabłkowska-Górecka, K., Panczyk, M., Gotlib, J., Walewska-Zielecka, B. (2017). Analiza opinii młodzieży na temat czynników ryzyka popełnienia samobójstwa. *Psychiatria Polska*, 5,6.
- Komenda Główna Policji. (2016). *Zamachy samobójcze od 2013 do 2016 r.* Pobrane z: <http://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/zamachy-samobojcze/122324,Zamachy-samobojcze-od-2013-do-2016.html>.
- Komenda Główna Policji. (2017). *Zamachy samobójcze od 2017 roku*. Pobrane z: <http://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/zamachy-samobojcze/63803,Zamachy-samobojcze-od-2017-roku.html>.
- Łuczak, R., Krawczyk, W. S. (2002). Metodyka badań wieku dokumentów. *Problemy kryminalistyki*, 18–22.
- Marcinkowski, T. (1982). *Medycyna sądowa dla prawników*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Marcinkowski, T. (1993). *Medycyna sądowa dla prawników*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Pietkiewicz, B. (1999). Śmierć nad życiem. *Polityka*, 8, 78.
- Sulska, E., Sumiła, A. (2006). Zachowania samobójcze u dzieci i młodzieży hospitalizowanych psychiatrycznie. W: W. Radziłłowicz, A. Sumiła (red.), *Psychopatologia okresu dorastania* (s. 200). Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Tokarczyk, R. (2004). *Prawa narodzin, życia i śmierci*. Kraków: Zakamycze.
- Waltoś, S., Hofmański, P. (2016). *Proces karny. Zarys systemu*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Widacki, J., Feluś, A., Zwarysiewicz, W. (1977). Zakłócenia i zmiany w piśmie samobójców. *Archiwum Medycyny Sądowej i Kryminologii*, XXVII, 77 i n.
- Witkowska K. (2013). *Oględziny – aspekty procesowe i kryminalistyczne*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Wójcik, W. (1963). Listy pożegnalne samobójców. *Problemy kryminalistyki*, 46, 784–787.
- Zabłocki, S., Stefański, R. A., Gostyński, Z. (2003). *Kodeks postępowania karnego*, T. 1. Warszawa: Wolters Kluwer Polska S.A.
- Załęski, J. (1992). Obraz rodziców u młodzieży dokonującej próby samobójczej. *Zdrowie psychiczne*, 1–2, 187.

CHOSEN ASPECTS OF EXPERT WITNESSES ASSESSMENT IN CRIMINAL PROCEEDINGS CONNECTED WITH JUVENILE SUICIDE

As the statistics show, suicide constitutes a widespread social issue. Therefore its solution should be taken care of by specialists from different fields of science, including the widely understood criminal law. Due to the fact that taking one's own life is not a crime, the authorities in the criminal proceedings only become interested in suicide when, in relation to it, there is a reasonable suspicion that a crime has been committed. Thereby, it becomes necessary to verify if the suicide has actually been committed or if death is in fact the result of a crime. Due to the character of the proceedings aimed at verifying if the suicide has actually been committed and what were its causes, in such cases it will be often necessary to consult expert witnesses in different fields. This article presents the chosen aspects of assessing opinions in cases connected to suicides, particularly by expert witnesses in handwriting and psychology. The raised issue has been discussed taking into account the situation of children and youths as persons particularly exposed to this autodestructive behaviour and, at the same time, being the potential victims of crimes that can result in committing a suicide.

KEYWORDS:

SUICIDE, CRIMINAL PROCEEDINGS, HANDWRITING EXPERT, EXPERT WITNESS IN PSYCHOLOGY

Cytowanie:

Flis-Świeczkowska, M. (2018). Wybrane aspekty opiniowania biegłych w postępowaniu karnym związanym z samobójstwem małoletniego. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 17(3), 86–102.

Artykuł jest dostępny na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska.